

پایبندی به تعهدات ناشی از پیوستن به میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی؛ مورد پژوهی تونس و مراکش*

پانته آ محبی زنگنه** / دکتر نسرین مصفا***

This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

چکیده

میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی تشریح حقوق فردی مصرح در اعلامیه جهانی حقوق بشر در قالب سند لازم‌الاجرا می‌باشد. پس از بهار عربی، دو کشور مسلمان تونس و مراکش از اعضای این میثاق، اقداماتی در جهت حمایت از حقوق بشر با تصویب قوانین انجام دادند. این پژوهش با تأکید بر چهار مولفه حقوق زنان، آزادی بیان، آزادی مذهب، حقوق کیفری متهمان و مجرمان، به بررسی وضعیت شاخص‌ها بر مبنای این میثاق و قوانین اساسی مصوب آنان در دوره زمانی سال‌های ۲۰۲۰-۲۰۱۰ می‌پردازد. این مقاله با روش پژوهش کیفی و با توصیف و تطبیق داده‌ها و بهره‌مندی از متون کتابخانه‌ای به پاسخ این سوال می‌پردازد که تا چه حد تعهدات بین‌المللی می‌توانند در بنیان‌های اعتقادی و فرهنگی جامعه در زمینه حقوق بشر تفاوت قانونی و اجرایی ایجاد کنند و چه محدودیت‌هایی در این زمینه وجود دارد؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که دلایل تمهیدات قانونی دیگر از طریق قانونگذاری، ملاحظات سیاسی و مسأله حفظ قدرت، اهمیت توجه به شریعت اسلامی، دلایل فرهنگی، ویژگی‌های اجتماعی، فقدان سازوکارهای اجرایی مناسب، دو کشور فوق با انجام تعهدات خود نسبت به میثاق محدودیت و فاصله دارند.

کلیدواژگان

قانون اساسی، حقوق بشر، میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، تونس، مراکش

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری پانته آ محبی زنگنه با راهنمایی دکتر نسرین مصفا است.

** دانشجوی دکتری روابط بین‌الملل پردیس کیش دانشگاه تهران، ایران. / نویسنده مسئول / ایمیل:

p.m.zanganeh@ut.ac.ir

*** استاد دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، ایران. / ایمیل: nmosaffa@ut.ac.ir

مقدمه

میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی تشریح حقوق و آزادی‌های فردی مصرح در اعلامیه جهانی حقوق بشر در قالب سند لازم‌الاجراست. این سند اساس تفکر بین‌المللی درباره ترویج و حمایت از حقوق مدنی و سیاسی است. با عنایت به اهمیت میثاق و الحاق شمار زیادی از دولت‌های جهان از جمله کشورهای مسلمان به آن، سئوالات متعددی درباره تفاوت، همسانی و برتری حقوق مندرج در آن با قوانین حاکم و اجرای آن‌ها در این کشورها وجود دارد که موضوع مطالعه این مقاله می‌باشد. تونس و مراکش از جمله کشورهای مسلمانی هستند که میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی را در کنار دیگر اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای حقوق بشر پذیرفته‌اند. متعاقب برخی تحولات گذشته در دو کشور فوق به ویژه در تونس و از زمان اولین دوره استقرار جمهوریت در این کشور، از سال ۱۹۵۶ و در پی رویدادهای خاورمیانه و شمال آفریقا موسوم به بهار عربی، اقداماتی در جهت ترویج و حمایت از حقوق بشر از طریق تدوین، تصویب و اجرای قوانین صورت گرفت. از این رو بررسی تطبیقی موازین مندرج در میثاق به عنوان تعهدات این دو کشور با قوانین اساسی و مدنی و چگونگی اجرا و تاثیر آن بر وضعیت حقوق بشر در آن‌ها اهمیت می‌یابد.

از آنجایی که در کشورهای مسلمان، دین اسلام علاوه بر بستر سیاسی، در جامعه‌پذیری با ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی و تفاوت در قانون‌گذاری و اجرای آن تاثیرگذار است، این پژوهش با تاکید بر چهار مولفه حقوق زنان، حق آزادی بیان، حق آزادی دین و مذهب، حقوق کیفری متهمان و مجرمان، به بررسی تطبیقی وضعیت شاخص‌ها و ابعاد قانونی آن با تعهدات این کشورها بر مبنای این میثاق و قوانین اساسی مصوب آن‌ها در دوره زمانی سال‌های ۲۰۱۰-۲۰۲۰ می‌پردازد. سؤال اساسی با توجه به واقعیات عینی در عرصه جهان درباره چگونگی کفایت معاهدات حقوق بشری در عین ارزشمندی آن‌ها برای حمایت از حقوق بشر در سطح ملی است، آن‌که تا چه حد تعهدات بین‌المللی می‌توانند در بنیان‌های اعتقادی و فرهنگی جامعه در زمینه حقوق بشر تفاوت قانونی و اجرایی ایجاد کنند و چه محدودیت‌هایی در این زمینه وجود دارد؟ هدف این مقاله بررسی چگونگی تاثیرگذاری تعهدات بین‌المللی در بنیان‌های اعتقادی و فرهنگی جامعه در زمینه حقوق بشر می‌باشد. با استفاده از روش پژوهش کیفی و از طریق توصیف و تطبیق داده‌ها و بهره‌مندی از متون نوشتاری، این مقاله به اثبات فرضیه خود مبنی بر فاصله این دو کشور مسلمان با انجام تعهدات خود بر اساس میثاق می‌پردازد. مقاله پس از مقدمه در چهار بخش و یک نتیجه‌گیری سامان یافته است.

۱- پیشینه

آنتونیو گومز^۱ در پژوهش خود «منشور حقوق جدید عربی، مطالعه‌ای در مورد قوانین اساسی مصر، مراکش و تونس» تغییرات ایجاد شده توسط منشور حقوق اساسی جدید این سه کشور را بعد از قیام‌های عربی تحلیل می‌کند. او بیان می‌دارد که قوانین جدید عربی جدیدترین فهرست‌های حقوق

^۱. Antonio Martin Porrás Gomez

بشر را در قوانین خود اضافه می‌کنند که نشان‌دهنده نگرانی بیشتر در مورد حقوق سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است. نویسنده در مورد دو کشور تونس و مراکش بیان می‌دارد که با مقایسه بین قانون اساسی سال‌های ۲۰۰۸ و ۲۰۱۴ تونس، در این کشور نیز فهرست بزرگ‌تری از آزادی‌های عمومی، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی قابل مشاهده است. همچنین حقوق اساسی نقش محوری در معماری جدید قانون اساسی مراکش دارد و برای اولین بار عنوان جداگانه‌ای را برای فهرست‌بندی حقوق و آزادی‌های قانون اساسی اختصاص می‌دهد. او نتیجه می‌گیرد که هر چند منشورهای حقوقی جدید عربی در چارچوب روندهای قانون اساسی جهانی شده قرار می‌گیرند لکن با ویژگی‌های منطقه‌ای خاصی تنظیم شده‌اند. در این مطالعه به تغییرات رسمی قوانین اساسی پرداخته شده بدون اینکه جهت چگونگی بکارگیری این قوانین خصوصاً براساس میثاق حقوق مدنی و سیاسی تحقیقی صورت گرفته باشد (Gomez, 2020: 49-84).

دالماسو و کاواتورتا در مطالعه مشترک «اصلاح قانون خانواده در تونس و مراکش - مبارزه بین دین، جهانی شدن و دموکراسی» دو دیدگاه متضاد در رابطه با حقوق زنان در جهان عرب را نشان می‌دهند. یک دیدگاه مختص به بازیگران لیبرال و سکولار «جهانی» است که برای حقوق زنان و در نتیجه دموکراسی تلاش می‌کنند، دیدگاه دیگر مربوط به سنت دینی است. این مطالعه با بررسی تغییرات قانون وضعیت شخصی در تونس و مراکش که باعث شد موضوع جنسیت دوباره در مرکز توجه قرار گیرد، موضوع حقوق زنان را بسیار پیچیده توصیف کرده و اذعان می‌دارد که جدایی بسیار مهمی بین حقوق زنان و دموکراسی در منطقه وجود دارد. مطالعه مشترک این دو نویسنده فقط به حقوق زنان در دو کشور فوق پرداخته است و سه شاخص حقوق بشر دیگر مورد بررسی این مطالعه را در نظر نگرفته است (Dalmasso & Cavatorta, 2010: 213-228).

در «واقعیت کنونی اصلاحات قانون اساسی پس از بهار عربی در مراکش و تونس» نویسنده اذعان می‌دارد که قوانین اساسی جدید مراکش و تونس از بسیاری جهات نتوانستند به آرمان‌های اعلام شده خود به ویژه در مورد تفکیک قوا و مقررات حقوق بشر عمل کنند. در مراکش با وضع قانون اساسی جدید، تسلط پادشاه بر قوای ضعیفتر مقننه و قضاییه، بیشتر گردید. مقررات مختلف حقوق بشر نیز که به عنوان ابزاری برای رسیدگی به نگرانی‌های خاص معترضان بهار عربی به قانون اساسی اضافه شده بود به کندی عملیاتی شده‌اند. در تونس در زمان تصویب قانون اساسی در سال ۲۰۱۴، در میان انبوهی از اصلاحات حقوق بشر و دموکراتیک، قانون اساسی قوه مجریه، مقننه و قضاییه مستقلی را ایجاد کرد و روند برکناری رئیس‌جمهور مجاز گردید. لکن در سال ۲۰۲۱، بازنگری قانون اساسی قدرت رئیس‌جمهور را تقویت کرد و بسیاری از مقررات تازه تاسیس حقوق بشر را حذف نمود.

در این مطالعه نیز به شاخص‌های مدنظر حقوق بشر، جداگانه پرداخته نشده است (Rosenzweig, 2023). حال آن‌که مقاله حاضر چهار شاخص حقوق بشر مدنظر را جداگانه در هر

دو کشور بر اساس میثاق حقوق مدنی و سیاسی بررسی می‌نماید. اشرف بولی^۱، در مطالعه خود «دولت، قانون خانواده و زنان در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا: بررسی مقایسه‌ای اصلاحات کنونی در مراکش و تونس» بیان می‌دارد که در زمینه خانواده، حقوق اسلامی از متن الهی سرچشمه می‌گیرد، لکن این حقوق در زمینه‌های دیگر نشأت گرفته از آداب و رسوم جوامع مسلمان در بخش‌های مختلف است. به عقیده بولی از یک سو گفته می‌شود که در این دو کشور حقوق زنان و اصلاحات آن یک اولویت و در دستور کار دولت است، از سوی دیگر در واقعیت فشار اجتماعی نقش تعیین‌کننده را در هر دو کشور در این زمینه ایفا می‌کند، به‌ویژه در مورد حق ازدواج و طلاق. او نابرابری را در جامعه پایدار می‌داند و انجام این اصلاحات در هر دو کشور را لازم برمی‌شمارد (Booley, 2019). این مطالعه تنها شاخص حقوق زنان در این دو کشور را مورد بررسی قرار داده است.

نویسندگان مقاله «تأثیر سیایت همسایگی اتحادیه اروپا و سیاست‌های حقوق بشر سازمان ملل بر وضعیت حقوق بشر در تونس، ۲۰۲۰-۲۰۱۱» اذعان می‌دارند که علی‌رغم اینکه تونس چندین کنوانسیون بین‌المللی حقوق بشر را تصویب کرده است، لکن مقامات محلی در رعایت حقوق اولیه انسانی تونسی‌ها کوتاهی کرده‌اند. به این دلیل که قانون اساسی جدید تونس نیز تأکید بر هنجارهای فرهنگی داخلی دارد تا هنجارهای جهانی، از جمله قوانین و معاهدات بین‌المللی حقوق بشر (Mohebi Zangeneh & Gaffari, 2019: 71-87). این مطالعه به بررسی کلی حقوق بشر در کشور مراکش پرداخته است، از سوی دیگر در رابطه با بحث حقوق بشر در کشور تونس نیز تحقیقی صورت نداده است.

۲- چارچوب مفهومی

نظام بین‌المللی حقوق بشر که میثاق نیز جزء مهمی از آن است پس از جنگ جهانی دوم در دستور کار سیاسی کشورهای غربی و کم‌ویش کشورهای دیگر قرار گرفت. بعد از شناسایی اهمیت حقوق بشر در منشور ملل متحد و لزوم همکاری‌های بین‌المللی در ترویج و حمایت از آن، اعلامیه حقوق بشر به عنوان سنگ‌بنای اولیه تصویب شد (UNb., 2023: para.1). باید اذعان داشت در حالی که این اعلامیه بتدریج جایگاه عرفی خود را پیدا نمود، ولیکن در ابتدا چنین نبود. این گفتمان در ادبیات حقوق بشر قابل رویت است که حقوق بشر بین‌المللی حاصل تمدن غرب و آموزه لیبرالی است و از این رو مورد مجادلات بسیار به ویژه از طرف مسلمانان بوده است.

بعد از تصویب اعلامیه حقوق بشر، سعی گردید که مفاد آن به صورت معاهده‌ای لازم‌الاجرا درآید. ولیکن تعارضات سیاسی و ارزشی میان دو بلوک غرب و شرق که در بستر جنگ سرد خودنمایی کرد، آن را مورد تأخیر انداخت و پس از ۱۸ سال مذاکرات طولانی به صورت دو سند میثاق حقوق مدنی و سیاسی و میثاق حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی به تصویب مجمع عمومی سازمان ملل متحد رسید. سازوکار اجرایی میثاق حقوق سیاسی و مدنی به دلیل حمایت بیشتر

¹. Ashraf Booley

کشورهای غربی در قالب کمیته حقوق بشر و پروتکل حق دادخواهی فردی از میثاق حقوق اقتصادی اجتماعی فرهنگی پیشی گرفت.

بخش زیادی از مباحث مربوط به پذیرش و تعهد کشورها به اجرای اسناد بین‌المللی حقوق بشر، در بستر نظریات جهان‌شمولی حقوق بشر و نسبی‌گرایی فرهنگی آن ارتباط دارد. طرفداران تفکر جهان‌شمولی اعتقاد دارند ارزش‌ها و هنجارهای حقوق بشری، برای همه انسان‌ها قابل تعریف و اجرا هستند (UNb., 2023: para.2). انسان به ماهو انسان دارای حقوقی است که برای حیاتش لازم است و حیثیت همه آحاد بشری مورد اعتبار و احترام است. اسناد بین‌المللی حقوق بشر هم با تکیه بر همین جهان‌شمولی حقوق بشر، ترویج می‌شوند. در مقابل، نسبی‌گرایی فرهنگی دیدگاهی است که مبین تاثیر ارزش‌ها و حقوق از فرهنگ‌هاست. بر اساس نسبی‌گرایی فرهنگی، به غیر از موازین هر جامعه، هیچ معیاری برای درستی و نادرستی وجود ندارد. دو قطب افراطی در دوسوی طیف نسبی‌گرایی جهان‌شمولی را می‌توان نسبی‌گرایی فرهنگی افراطی و جهان‌شمولی‌گرایی افراطی نامید.^۱

دو کشور مورد مطالعه در این پژوهش هر دو عضو میثاق هستند و در عین حال محدودیت‌هایی را در چارچوب قانون اساسی و حقوق داخلی خود برای اجرای تعهدات دارند. لازم به ذکر است که از نظر اسناد حقوق بشر، مجرد محدود کردن حقوق و آزادی‌های فردی در چهارچوب یک جامعه دمکراتیک، در قالب قانون و با هدف حفظ ارزش‌های برتر منعی ندارد.

یکی از روش‌های کاربردی زمینه‌سازی جهت پیوستن و همچنین کاهش مشکلات تعهدات بین‌المللی کشورها برای اجرای اسناد، استفاده از حق شرط می‌باشد. این تمهید بر مبنای عهدنامه‌های بین‌المللی جهت بهره‌مندی دولت‌ها در چارچوب حقوق معاهدات و نیز جهت کمک به آن‌ها در زمینه‌های مختلف همکاری‌های بین‌المللی است، البته مباحث متعددی از جمله حاکمیت و اصل رضایت را در این مورد باید در نظر گرفت. از سوی دیگر، حق شرط چالش‌هایی را به ویژه در زمینه معاهدات حقوق بشری به دنبال خود آورده است (United Nations Treaty Collection, 2005: para.2). به‌طور کلی اجماع بر این است که حق شرط نسبت به موادی از معاهدات حقوق بشری که روح و فلسفه اصلی تدوین آن را مورد خدشه قرار دهد، مورد قبول نیست. همچنین باید توجه کرد که دولت‌ها در رویه پذیرش معاهدات، به اعلامیه تفسیری نیز متوسل می‌شوند. فلسفه اعلامیه تفسیری از طرف دولت‌ها اصولاً محدود کردن و یا عدم رضایت برای اجرای موادی از معاهده نیست، بلکه تنها تبیین و تشریح معنی مقررات آن است.

دولت‌ها می‌توانند در اسناد بین‌المللی مانند میثاق، تمهیداتی جهت تعدیل بکارگیرند که حق-شرط از این جمله است. این امر از سوی سازمان ملل متحد نیز تایید گردیده و در این مورد بیان

^۱. برای آگاهی بیشتر از مباحث جهان‌شمولی و نسبی‌گرایی فرهنگی مراجعه نمایید: نسرين مصفا، حمانه کریمی‌کیا، نقش ترتیبات منطقه‌ای در غنای گفتمان جهانی حقوق بشر، فصلنامه سیاست، دوره ۴۹ زمستان ۱۳۹۸، شماره ۴ صفحات ۱۱۷۵-۱۱۹۱.

^۲. Vienna Convention on the Law of Treaties

^۳. Interpretative declaration

می‌دارد که این امر به یک کشور امکان می‌دهد یک معاهده چندجانبه را به عنوان یک کل پذیرفته و مقررات خاصی را بنابر مصلحت خویش، اجرا نماید. لکن حق شرط نباید برخلاف اهداف معاهده باشند (UNa., 2023: para.27).

این نکته حائز اهمیت است که تصویب معاهدات به خودی خود بیانگر اجرای تعهدات بین‌المللی یک دولت نبوده و کشورها در پذیرش این معاهدات می‌توانند از شروطی جهت کاهش میزان تعهدات‌شان استفاده کنند. کشورهای مسلمان شمال آفریقا نیز همانند کشورهای مسلمان خاورمیانه، در صورت مغایرت مفاد کنوانسیون‌ها یا معاهدات با اصول دین اسلام، معمولاً تعهدات خود را در زمینه کنوانسیون‌ها با لحاظ شروط تابع قوانین شریعت می‌نمایند (Allain & O'Shea, 2002: 91). درحقیقت این مهم بیش از آن که به زمینه‌های فرهنگی و اسلامی ربط داشته باشد، معلول ملاحظات سیاسی و مسأله حفظ قدرت است.

البته برخی از کشورها نیز معاهدات را مورد پذیرش قرار می‌دهند بدون اینکه اراده جدی در پیروی از آنان داشته باشند، به دلایلی از جمله بهره‌مندی از مزایای تصویب و بی‌توجهی به درخواست‌ها و ملزومات معاهده و همچنین بی‌اطلاعی از نتایج تصویب (مصفا و زرگری، ۱۳۹۳: ۱۰۱-۱۲۶)؛ (Mosafa & Zargari, 2014:101-126).

با توجه به اینکه در رویه کشورهای مسلمان جهت پیوستن به اسناد معمولاً به شریعت استناد می‌شود، در اینجا به تعریف شریعت اسلام پرداخته شود. «اسلام نظامی است بر دو بخش عقیده و شریعت...» و «بخش شریعت ناظر به احکام عملی و مدلول آیات و احادیث احکام است...»، این بخش است که شامل عبادات و عادات می‌باشد. «شریعت اسلامی نظامی است فراگیر برابر با فقه اسلامی. فقهی که پایه‌های اصلی آن را آیات و احادیث احکام تشکیل می‌دهند و بسط و توسعه و تعمیم آن محصول اجتهادات و اظهارنظرهای ائمه فقه و فتوا از دیروز تا امروز است...». بنابراین امکان به حاشیه رفتن بخش شعایر و مناسک شریعت در مبحث قضایی و حقوقی می‌باشد که باعث مورد توجه قرار گرفتن بخش عادات می‌گردد. این مهم را باید در قانونگذاری و همچنین در محدودیت‌ها و ضوابط ایجاد شده در مبحث آزادی افراد با تکیه بر شریعت اسلام توسط رهبران این دو کشور اسلامی مدنظر قرار داد (امیدی، ۱۳۹۷: ۲۶۶-۲۳۶)؛ (Omidi, 2019: 236-266).

۳- تاریخچه

دو کشور آفریقایی مورد پژوهش میثاق را بدون حق شرط پذیرفته‌اند، لکن هر دو کشور با عنایت به محدودیت‌هایی که در قوانین اساسی و یا در اجرا دارند، نسبت به انجام تعهدات خود با چالش‌هایی روبه‌رو هستند. از این رو این مطالعه بر اساس مفاد میثاق حقوق مدنی و سیاسی به بررسی امکان تاثیر این میثاق بر بنیان‌های فرهنگی و اعتقادی جامعه در زمینه حقوق بشر و استفاده از این مهم در ملاحظات سیاسی و حفظ قدرت در این کشورها اشاره می‌نماید.

در کشور تونس دین رسمی اسلام است و حدود پنجاه درصد از جمعیت آن را زنان تشکیل می‌دهند (Countrymeters, 2023: para.3). این کشور بعد از استقلال از فرانسه در سال ۱۹۵۶، مسیر

نوگرایی فرهنگی را به ویژه با اعطای حقوق به زنان از طریق تصویب قانون احوال شخصیه^۱ (قانون احوال شخصیه مجموعه‌ای از قوانین مترقی است که با هدف ایجاد برابری بین زنان و مردان در تعدادی از زمینه‌ها انجام می‌شود و از سال ۱۹۵۷ لازم‌الاجرا شد.) و قوانین مترقی^۲ (منظور لغو تعدد زوجات و اعطا حق طلاق را به هر دو زوج و اصلاح قانون ارث قانون احوال شخصیه می‌باشد.) در ازدواج و حذف اختیارات دادگاه‌های دینی در مسائل مربوط به حقوق خانواده درپیش گرفت. بدین ترتیب از زمان ریاست جمهوری حبیب بورقیبه^۳ این کشور همواره از دیگر کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا در زمینه توجه به حقوق بشر متمایز بوده است (Fassatoui, 2016: 2).

رییس‌جمهور بعدی تونس، زین العابدین بن علی^۴، به دلیل حمایت بیشتر از اسلامگرایان بعضی از تصمیمات بورقیبه را ابطال کرد. در زمان ریاست جمهوری او، اعتراضات سراسری به فساد، فقر، بیکاری و محدودیت‌های سیاسی، در پی خودسوزی جوانی دستفروش، محمد بوغیزی^۵ صورت گرفت و منجر به انقلاب ۲۰۱۱ و پایان یافتن ۲۰ سال حکومت او گردید. انقلاب تونس با هدف ازبیر بردن دیکتاتوری و ایجاد دموکراسی، آزادی بیان، برابری جنسیتی و حق شهروندی به وقوع پیوست (Mohebhi Zangeneh & Ghaffari, 2019: 75)، (Ouanada, 2020: 133).

یکی از زمینه‌های مهم مورد نزاع در جامعه، تفاوت در نگرش نسبت به حقوق زنان میان گروه‌های نوگرا برای تغییر و مدافعان بازگشت به سنت‌ها و ارزش‌های اسلامی در جامعه بود. به عنوان نمونه یکی از این موارد اختلاف، اختلاف بر سر لایحه جدید ارث بود که به دلیل تضاد با دستورات قانون قرآن، مورد مخالفت حزب اسلامگرا قرار گرفت (Ouanada, 2020: 133). تونس در بازنگری قانون اساسی در سال ۲۰۱۴ بخش‌های دولتی را قویتر نمود بطوری که مسئولیت را به قوه مجریه واگذار کرد و قوای مقننه و قضاییه را مستقل نمود، لکن دستاورد اصلی بازنگری‌های قانون اساسی سال ۲۰۲۱، تقویت قدرت ریاست جمهوری بود (Rosenzweig, 2023: para.3).

حدود ۴۹٫۷ درصد جمعیت کشور مراکش را زنان تشکیل می‌دهند (Digitalreportal, 2023: para.3). مطابق اصل ششم قانون اساسی مراکش، دین رسمی این کشور اسلام است و حدوداً ۹۸٫۶ درصد کل جمعیت مسلمانان این کشور را سنی و طبق مکتب فکری رسمی دولت، پیرو مذهب مالکی تشکیل می‌دهند (European Court for Law and Justice, 2022: para.2)، (Kartchner, 2022: para.2). 2021: para.2).

در سال ۲۰۱۱، در قانون اساسی مراکش نیز اصلاحاتی در پاسخ به ناآرامی‌های ناشی و متأثر از رویدادهای موسوم به بهار عربی انجام شد که با وعده دموکراسی و حمایت از حقوق بشر، پابندی این کشور به حقوق بشر شناخته‌شده جهانی و تاکید بر برتری قوانین بین‌المللی بر قوانین ملی

¹. Code of Personal Status

². Progressive laws

³. Habib Bourguiba

⁴. Zine El Abidine Ben Ali

⁵. Mohamed Bouazizi

در چارچوب نظام مونیست (در دولت مونیست، معاهدات بین‌المللی پس از انتشار در روزنامه رسمی به بخشی از قوانین داخلی تبدیل می‌گردند) همراه گردید. در نتیجه همه معاهدات بین‌المللی مصوب توسط مراکش قانون عالی کشور محسوب شد، لکن در حقیقت و در اجرا قوانین داخلی به دلایل مختلف از برتری برخوردار می‌باشند که این مهم در تعارض با تعهدات مذکور است (Hanafi & Hites, 2017: para.10). نظام مونیست، نظامی است برخلاف نظام دوالیست^۲ (این میثاق در سال ۱۹۶۶ توسط مجمع عمومی سازمان ملل متحد به تصویب رسید و در سال ۱۹۷۶ لازم‌الاجرا شد. کمیته حقوق بشر ناظر بر اجرای این میثاق است) که هنجارهای حقوقی ناشی از قانونگذار داخلی در آن قابل اجرا بوده و توسط معاهده‌ای که توسط دولت منعقد شده باشد، کنار گذاشته نمی‌شوند (Venice Commission, 2014: 3).

اولین قانون اساسی این کشور پس از استقلال که در سال ۱۹۶۲ تصویب گردید، حقوق سیاسی برابری را به مردان و زنان اعطا کرد (Yale Macmillan Center, 2009: para.4). در قانون اساسی مصوب سال ۲۰۰۴ این کشور اصلاحات سیاسی و مذهبی انجام گردید. از آن زمان تا کنون، از یک‌سو شاه تاکید بر قانون اصلاح شده خصوصاً در زمینه خانواده با بازخوانی مدرن متون حقوقی دینی و مبتنی بر آن دارد و از سوی دیگر، مقدمه قانون اساسی که مطابق با مقدمه قانون اساسی سال ۱۹۹۶ است اعلام می‌کند که پادشاهی مراکش به اصول، حقوق و تعهدات ناشی از منشور سازمان‌های بین‌المللی کاملاً پایبند است و قوانین شناخته‌شده جهانی را رعایت می‌نماید (Elliott, 2014: 1).

مراکش در سطح ملی و بین‌المللی خود را متعهد به اصلاحات سیاسی و انتقال دموکراتیک در دوران پس از رویدادهای سال ۲۰۱۰ نشان داده‌است. لکن بسیاری از این موارد تنها در سطح قانون تصویب و قبول شده‌است. در این کشور، اصلاحات سیاسی بیشتر در جهت تقویت توفیق سلطنت است تا حمایت از استقرار دموکراسی، همانطور که در قانون اساسی سال ۲۰۱۱ و اصلاحات بعد از آن دیده می‌شود (EL Haitami, 2016: 78). برخلاف تصورات از قانون اساسی در جهت ایجاد حکومت دمکراتیک تر و تفکیک قوا، این بازنگری باعث غلبه قدرت‌های اجرایی پادشاه به طور کامل بر قدرت‌های دو بخش دیگر گردید (Rosenzweig, 2023: para.3). در نهایت در بازنگری قانون اساسی این دو کشور بعد از بهار عربی، از بسیاری جهات از جمله در زمینه تفکیک قوا و حقوق بشر، به وعده‌هایی که داده شده بود، عمل نگردید (Rosenzweig, 2023: para.22).

۴- میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی

میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی^۳ بر پایه اعلامیه جهانی حقوق بشر ایجاد و توضیح کامل تری

^۱. Monist

^۲. Dualist

^۳. International Covenant on Civil and Political Rights

در مورد حقوق و آزادی‌های مدنی و سیاسی مندرج در آن ارائه داده‌است: (OHCHRa, 2023: para.1). تونس در سال ۱۹۶۹ و مراکش نیز در سال ۱۹۷۹ این میثاق را تصویب نموده‌اند (OHCHRb, 2023: para.2), (OHCHRc, 2023: para.2).

حال به بررسی این موضوع می‌پردازیم که تا چه اندازه تعهدات این کشورها نسبت به میثاق در تغییرات انجام شده قانونی و یا اجرای موازین حقوق بشر در جامعه نقش داشته‌است. بنابراین به تبیین چند ماده زیر از میثاق نیاز می‌باشد.

۴-۱- حقوق زنان

در این میثاق، حقوق مدنی و سیاسی زن و مرد برابر اعلام شده‌است. ماده ۳ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی بر برابری حقوق زن و مرد در بهره‌مندی از حقوق مدنی و سیاسی تأکید دارد. ماده ۲۳ این میثاق نیز حق برابری در برابر قانون و حمایت برابر را حقی برای همگان می‌داند. رضایت هم مرد و هم زن را لازمه ازدواج برشمرده است و بر این برابری تأکید می‌کند. در این ماده از کشورهای متعهد به میثاق خواسته شده که اقدامات لازم را جهت تضمین برابری مسئولیت‌ها و حقوق همسران در مورد ازدواج، در حین ازدواج و در زمان انحلال آن انجام دهند.

۴-۱-۱- حقوق زنان در قانون اساسی تونس

در قانون اساسی تونس مصوب سال ۲۰۱۴، در زمینه حقوق سیاسی برابری زن و مرد پیش‌بینی شده- است (Ouanada, 2020:132). ماده ۲۱ قانون اساسی بر حقوق مساوی زنان تأکید و کشور را متعهد می‌کند که از حقوق تثبیت شده زنان حمایت کرده و در جهت تقویت و توسعه این حقوق تلاش کند. این ماده دولت را ضامن برابری فرصت‌های زنان و مردان جهت دسترسی به همه سطوح مسئولیت و در همه حوزه‌ها معرفی می‌نماید (Constitute Project a., 2023: para.46).

در سال ۲۰۱۴، تونس به عنوان اولین کشور در خاورمیانه و شمال آفریقا تمام شرایط خود را در مورد کنوانسیون رفع همه اشکال تبعیض علیه زنان در جهت رعایت حقوق زنان در این کشور ملغی نمود (Amnesty International, 2014: 4). با وجود اینکه این کشور مدت‌هاست که به عنوان پیشگام حقوق زنان در جهان عرب شناخته شده، ولیکن هویت عربی-اسلامی در این کشور به طور سنتی فرهنگی جایگاه حقوقی متفاوتی برای زنان و مردان متصور است. به همین دلیل، ملاحظات سیاسی باعث شد دولت تونس در جهت جلوگیری از دامن‌زدن به دو قطبی شدن سیاسی، سعی در ایجاد تعادل بین این دو آرمان مختلف داشته باشد (Ouanada, 2020: 137). یکی از موارد نقض حقوق زنان، وجود خشونت علیه آنان است که ناشی از عوامل فرهنگی و فقدان قوانین مناسب است. البته خشونت علیه زنان در بسیاری از جوامع گزارش می‌شود. در این مورد در ماده ۴۶ قانون اساسی این کشور، دولت موظف به ریشه‌کن کردن خشونت علیه زنان گردیده‌است (Constitute Project b., 2023: para.46). کمیته حقوق بشر سازمان ملل در سال ۲۰۲۰، آمار در زمینه خشونت علیه زنان و دختران را کماکان بالا اعلام نمود و همچنین نرخ مشارکت سیاسی زنان در جامعه نیز بسیار پایین اعلام گردید (UN Human Rights Committee: 2020, para.37).

۴-۱-۲- حقوق زنان در مراکش

اولین قانون اساسی مراکش پس از استقلال در سال ۱۹۶۲، حقوق سیاسی برابری را به مردان و زنان اعطا کرد. قانون اساسی مصوب سال ۲۰۰۴، به اصلاح قانون احوال شخصیه در رابطه با روابط زوجین که در سال ۱۹۵۶ تدوین گردیده بود، پرداخت (Elliott, 2014: 41). ماده ۱۹ این قانون اساسی اشعار می‌دارد زنان و مردان از حقوق سیاسی، اقتصادی، مدنی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی برابری برخوردارند، که این امر مطابق با کنوانسیون بین‌المللی است. لکن این حقوق توسط ثوابت پادشاهی و قوانین آن محدود شده است (Elliott, 2014: 41). (Madani et. al, 2012: 18). ثوابت در فرهنگ فقهی حقوقی اسلامی عربی به معنای اصول ثابت و قواعد بنیادین است. در زمینه ایجاد محدودیت قوانین به ثوابت می‌توان به اشتغال زنان اشاره کرد که در این مورد عرف و هنجارها و نگرش‌های محلی که از باورهای دینی، فرهنگی و سنتی سرچشمه می‌گیرند، در مناطقی بر قانون برتری دارد و از ماندن زنان در خانه حمایت می‌کند (Elliott, 2014: 41). برخلاف گزارش‌های دولتی، گزارش دیده‌بان حقوق بشر در سال ۲۰۱۹ در رابطه با حقوق زنان در مراکش، به استمرار اعمال خشونت علیه زنان و عدم پی‌گیری پلیس می‌پردازد. بر طبق این گزارشات، آمار موارد خشونت خانگی از زمان شروع قرنطینه جهت مهار همه‌گیری بیماری کرونا افزایش داشته است (Human Rights Watch, 2020: para.21).

میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی بر حق برابری زن و مرد در بهره‌مندی از حقوق مدنی و سیاسی تاکید دارد، در قانون اساسی تونس نیز بر حقوق مساوی زنان با مردان تاکید گردیده است لکن این برابری در مواردی از جمله لایحه برابری در ارث به دلیل تعارض با احکام شریعت و بی‌توجهی میثاق حقوق مدنی و سیاسی به اصول این شریعت، تصویب نگردیده است (Ouanada, 2020: 133). اگرچه قانون اساسی حقوق زنان و مردان را برابر اعلام نموده است لکن این برابری را مشروط به ثوابت نموده است، بدین معنی که دولت تا جایی که این برابری منطبق بر قوانین اسلام باشد، آن را تضمین می‌نماید.

۴-۲- حق آزادی مذهب در میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی

ماده ۱۸ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، حق آزادی اندیشه، وجدان و مذهب را شامل آزادی داشتن در انتخاب دین یا اعتقاد، آزادی ابراز عقیده و مذهب در اعمال، عبادت و تعلیم، به صورت فردی یا گروهی، عمومی یا خصوصی می‌داند. محدودیت آزادی ابراز مذهب یا اعتقادات را در جهت حفظ امنیت، نظم، سلامت یا اخلاق عمومی یا حقوق و آزادی‌های اساسی دیگران توسط قانون مورد قبول می‌داند. ماده ۲۷ این میثاق نیز برخورداری از فرهنگ، عمل به مذهب و استفاده از زبان خود را برای اعضای اقلیت‌های مذهبی، قومی یا زبانی به رسمیت می‌شناسد.

۴-۲-۱- حق آزادی مذهب در تونس

۹۹ درصد مردم کشور تونس مسلمان سنی هستند (Fahmi, 2019: 2). در قانون اساسی مصوب سال

¹. Thawabit

۱۹۵۹ این کشور، تعهد به رعایت حق شهروندی برابر صرف‌نظر از وابستگی مذهبی تأیید شده و این اصل در قانون اساسی مصوب سال ۲۰۱۴ نیز وجود دارد. ماده یک قانون اساسی تونس دین رسمی این کشور را اسلام معرفی می‌کند. ماده شش قانون اساسی تونس، آزادی مذهب یا عقیده را برای همه تضمین و دولت را نیز حافظ دین معرفی می‌کند. همچنین قانون از انتخاب نمودن دین دیگر حمایت می‌کند، لکن در واقعیت شرایط متفاوتی برای افرادی که دین خود را از اسلام به مذهب دیگری تغییر داده‌اند، وجود دارد (OHCHR, 2018: para.24).

۴-۲-۲- آزادی مذهب در مراکش

در ماده سه قانون اساسی مراکش، دین رسمی اسلام اعلام شده و آزادی مذهبی برای همه تضمین گردیده است (Constitute Project b., 2023: para.8). لکن در متن قانون یا از طرف پادشاه، وجود مسیحیان مراکشی تأیید نگردیده است. با وجود اینکه دولت به حق اکثریت شهروندان برای پرداختن به اعمال دینی خود احترام می‌گذارد لکن محدودیت‌هایی در عمل در این زمینه وجود دارد. در این کشور تغییر دین از اسلام به دین دیگری ممنوع اعلام گردیده و تبلیغ دین فقط برای اسلام سنی در این کشور به رسمیت شناخته می‌شود (European Court for Law and Justice, 2021: para.9).

قانون اساسی تونس مطابق با میثاق، حق آزادی مذهب یا عقیده را حقی برای همه اعلام نموده است، لکن در این کشور، در بحث انتخاب آزادانه دین از اصول شریعت پیروی می‌شود. در کشور پادشاهی مراکش در این موضوع نیز برتری قانون اسلامی بر تعهدات بین‌المللی مشهود است.

۴-۳- حق آزادی بیان

ماده ۱۹ میثاق حقوق مدنی و سیاسی اعلام می‌دارد که هر کس حق دارد بدون دخالت دیگران، عقیده و آزادی بیان داشته باشد که شامل آزادی جستجو، دریافت اطلاعات و انتشار عقاید بدون توجه به مرزها، به صورت مختلف شفاهی، کتبی، چاپی، یا به شکل هنری و یا از طریق هر رسانه دیگری به انتخاب خود باشد.

۴-۳-۱- حق آزادی عقیده و بیان تونس

ماده ۱۳ قانون اساسی این کشور، آزادی بیان را در محدوده منافع عمومی و اصول انقلاب تونس می‌پذیرد. در ماده ۴۷ قانون اساسی این کشور، آزادی عقیده تضمین شده و این آزادی را در محدوده قانون قابل قبول می‌داند (Allain & O'Shea, 2002: 116). لکن در گزارش کمیته حقوق بشر سازمان ملل در سال ۲۰۲۰، به وجود جرم‌انگاری فعالیت‌های مرتبط با اعمال آزادی بیان در تونس، به استفاده نادرست از قوانین اضطراری و ضدتروریسم و همچنین استفاده مداوم از شکنجه در بخش امنیتی انتقاد شده است (UN Human Rights Committee, 2020: para.1).

۴-۳-۲- حق آزادی عقیده و بیان در مراکش

در ماده‌های ۲۵ و ۲۸ قانون اساسی کشور مراکش به آزادی عقیده و بیان اشاره گردیده است. ماده ۲۸ آزادی بیان، عقاید و انتشار اطلاعات را به مواردی که صریحاً در قانون پیش‌بینی شده، محدود می‌کند (Constitute Project b., 2023: para.32). در این مورد نیز ایجاد محدودیت در قانون اساسی صورت گرفته است که بین میثاق و قانون اساسی این کشور تناقض ایجاد کرده است. در قانون

مطبوعات و نشریات مراکش مجازات حبس برای جرایم گفتاری پیش‌بینی نشده‌است لکن طبق این قانون مقامات اجازه دارند تا هر نشریه‌ای را که علیه اسلام، نظام سلطنتی، تمامیت ارضی و یا نظم عمومی فعالیت کند، تعطیل کنند. در این موارد زندان و جریمه نقدی نیز تعیین گردیده‌است (Mena Rights Group, 2023: para.11).

در سال ۲۰۲۰، بحران همه‌گیری کرونا باعث تصویب قانون اضطراری جدید گردید. بر همین اساس وضعیت اضطراری بهداشتی به همراه مجازات اعلام و شامل افرادی گردید که براساس این قانون «دستورات و تصمیمات اتخاذ شده توسط مقامات دولتی» را نقض یا مانع اجرای این تصمیمات شوند. مقامات به وسیله این قانون چندین فعال حقوق بشر و روزنامه‌نگار را تحت تعقیب قرار داده و آن‌ها را به «تحریک به نقض تصمیمات مقامات در شرایط اضطراری بهداشتی» متهم کردند (Shalaby & Bergh, 2020: para.7).

در سال ۲۰۲۱، مری لاولور، گزارشگر ویژه حقوق بشر سازمان ملل متحد در زمینه آزادی بیان و آزادی مطبوعات، در گزارش خود در سازمان ملل متحد از مراکش خواست به مدافعان حقوق بشر و خبرنگارانی که مسائل حقوق بشر مربوط به صحرای غربی را گزارش می‌کنند، اجازه فعالیت داده و آن‌ها را مجازات نکند. او به چند پرونده مدافعان حقوق بشر اشاره کرد که در بازداشت بوده‌اند و در زندان تحت شکنجه قرار گرفته‌اند. این گزارش در مورد استفاده آشکار از خشونت در جهت ممانعت از فعالیت زنان مدافع حقوق بشر در فعالیت‌های مسالمت‌آمیز حقوق بشری نیز صحبت کرده‌است (UN, 2021: para.4).

دیده‌بان حقوق بشر نیز در مورد نقض آزادی بیان و شرکت در تجمعات مسالمت‌آمیز در این کشور گزارش داده‌است که در این زمینه فعالان در جنبش اعتراضی خیابانی غیرخشونت‌آمیز، خواهان حقوق اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی برابر برای مردم منطقه ریف شمالی، در مراکش دستگیر و حبس گردیدند (Human Rights Watch, 2022: para.3). در سال ۲۰۲۰، هبا مرایف^۴ گزارشگر حقوق بشر، ممنوعیت انتقاد از نظام سلطنتی و نهادهای دولتی را خط قرمز مقامات در مراکش اعلام کرد که مجازات آن سرکوب و زندان می‌باشد (Amnesty Internationalb, 2020: para.3).

میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، داشتن عقیده بدون مداخله دیگران و همچنین آزادی بیان را حق هر فردی می‌داند. دو کشور مورد مطالعه، در متن قانون نیز این آزادی‌ها را محدود نموده‌اند. قانون اساسی تونس آزادی بیان را در محدوده منافع عمومی و اصول انقلاب می‌پذیرد (Human Rights Council, 2019: 4). قانون اساسی مراکش نیز آزادی بیان، عقاید و انتشار اطلاعات را در مواردی که صریحاً در قانون پیش‌بینی شده، در مورد نظم عمومی یا تمامیت ارضی،

¹. Mary Lawlor

². Western Sahara

³. Rif

⁴. Heba Morayef

شریعت، سلطنت و شخص پادشاه محدود می‌کند.

۴-۴- حقوق متهم و مجرم

ماده ششم میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی در مورد مجازات اعدام بیان می‌دارد که هر کس به اعدام محکوم شود، حق درخواست عفو یا تخفیف مجازات را دارد که این حق در همه موارد قابل اعطا است. ماده هفتم آن بر حق رهایی از رفتار یا مجازات غیرانسانی یا تحقیرآمیز و در ماده نهم بر حق آزادی و امنیت شخص و آزادی از دستگیری یا بازداشت خودسرانه تأکید و اشعار می‌دارد که نمی‌توان هیچ کس را از آزادی خود محروم کرد مگر به دلایلی که قانون تعیین می‌کند. هر شخصی که به اتهام جنایی دستگیر می‌شود باید در زمان دستگیری از دلایل آن با خبر شود، به قاضی یا مامور قانون مربوطه سریع معرفی شده و در مدت معقول محاکمه یا آزاد گردد. ماده ۱۴ این اعلامیه همه را در برابر قانون برابر معرفی کرده و اعلام می‌دارد که هر فرد حق بی‌گناه فرض شدن تا زمان اثبات جرم و داشتن یک دادرسی عادلانه توسط یک دادگاه بی‌طرف را دارد (OHCHRa., 2023: para.11,15,46,50).

۴-۴-۱- حقوق متهم و مجرم در تونس

تونس به دومین پروتکل اختیاری میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی که بر منع مجازات اعدام تأکید دارد، ملحق نشده است (OHCHRb., 2023: para.2). همچنین به طور رسمی مجازات اعدام را لغو نکرده بلکه آن را در حالت تعلیق قرار داده است، لکن علی‌رغم تعلیق غیررسمی، دولت همچنان به محکومیت متهمان جنایتکار به اعدام و نیز به وضع قوانین جدید که مجازات آن اعدام می‌باشد، ادامه می‌دهد. در چارچوب حملات مکرر تروریستی، در سال ۲۰۱۵ دولت با تصویب قانون ضد تروریسم مجازات برای این عمل را اعدام معرفی کرد که در نسخه ۲۰۰۳ قانون وجود نداشت و در اصلاحات قانون در سال ۲۰۱۹ نیز حفظ گردید. از طرفی در ماده ۳۰ قانون اساسی این کشور آمده است که هر زندانی حق دارد از رفتاری انسانی همراه با حفظ حرمت برخوردار شود (Constitute Project a., 2023: para.35).

گزارش‌های متعددی از اعمال شکنجه مجرمان خصوصاً جهت گرفتن اعتراف که از زمان بن‌علی رواج یافت، تا سال ۲۰۲۰ وجود داشت. رئیس‌جمهور منتخب در سال ۲۰۱۹، قیس سعید، از احیای مجازات اعدام حمایت کرد که سازمان عفو بین‌الملل این عمل را تکان‌دهنده نامید. این در حالیست که تونس در سال ۲۰۱۲ به قطعنامه مجمع عمومی سازمان ملل در مورد تعلیق مجازات اعدام رأی مثبت داده است (Amnesty Internationala., 2020: para.5). از سوی دیگر و در سال ۲۰۲۰، کمیته حقوق بشر سازمان ملل در بررسی ششمین گزارش دوره‌ای تونس در مورد اجرای میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، در مورد تداوم مجازات اعدام در تونس، گزارش داد (OHCHR, 2020: p. 6). احمد شهید^۱ گزارشگر ویژه آزادی مذهب و عقیده شورای حقوق بشر سازمان ملل، در گزارش خود از تونس بر نگرانی‌هایی مبنی بر استمرار وجود تعدادی از مشکلات

¹. Kais Saied

². Ahmed Shaheed

قبل تاکید می‌کند، از جمله مسئله قوانین ضد تروریسم مبهم و ضعف تضمین‌های قانون اساسی (Human Rights Council, 2019: 2).

۴-۲- حقوق متهم و مجرم در مراکش

ماده ۱۰ قانون اساسی مراکش بازداشت، مجازات یا زندانی شدن افراد فقط در موارد پیش‌بینی شده در قانون را مجاز می‌داند. ماده ۱۱۸ نیز بر ضمانت دسترسی به عدالت برای همه افراد در جهت دفاع از حقوق خود که توسط قانون حمایت می‌شود، تاکید دارد. ماده ۱۶۱ این قانون اساسی نیز، شورای ملی حقوق بشر را به عنوان یک نهاد ملی کثرت‌گرا و مستقل معرفی می‌کند که موظف به توجه به همه مسائل مربوط به دفاع و حمایت از حقوق بشر و آزادی‌ها، ضمانت اجرا و ارتقاء آن‌ها، همچنین حفظ کرامت، حقوق و آزادی‌های فردی و جمعی شهروندان با احترام به مراجع ملی و جهانی می‌باشد (Constitute Project b., 2023 para. 125, 174).

بر اساس قانون آیین دادرسی کیفری این کشور، متهم در زمان بازداشت پلیس می‌تواند با وکیل تماس بگیرد، این درحالیست که بازداشت‌شدگان حق ندارند هنگام بازجویی پلیس یا ارائه اظهارات خود وکیل داشته‌باشند. در سال‌های اخیر نیز بازداشت‌شدگان مجبور شده‌اند اظهارات خودسرانه‌ای را تحت فشار یا با فریب امضا کنند (Human rights Watch, 2021: para.2).

با وجود اینکه استفاده از شکنجه بر طبق قانون اساسی ممنوع اعلام گردیده و مورد قبول دولت نیست، لکن اعمال شکنجه یا رفتار تحقیرآمیز با مجرمان در این دو کشور همچنان گزارش می‌گردد. قانون جزایی مراکش جرایم غیر خشونت‌آمیز گفتاری از جمله تحریک علیه تمامیت ارضی مراکش که اشاره به ادعای این کشور در صحرای غربی دارد را شامل مجازات زندان و جریمه می‌داند. در حالی که در قانون مطبوعات و نشریات، مجازات زندان در نظر گرفته نشده‌است. مراکش حتی چندین منتقد را به دلیل انتقاداتشان زندانی کرده اما این مجازات را با استناد به مدارک اندک و مشکوک و نقض آشکار محاکمه به دلیل جرایم مرتبط با رابطه جنسی یا اختلاس، عادلانه اعلام نموده‌است (Human rightst Whatch, 2021: para.8). به دلیل ملاحظات سیاسی، از این طریق دولت مراکش سعی در ایجاد محدودیت در زمینه فعالیت منتقدین و مدافعان حقوق بشر دارد، خصوصا آن دسته از فعالیت‌هایی که به بحث حقوق بشر در صحرای غربی می‌پردازند.

گزارش‌های نهادهای بین‌المللی نقض حقوق بشر و همچنین نقض تعهدات بین‌المللی این دو کشور در برخورد و رفتار با مجرمین را نشان می‌دهد. میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی موافق با عفو یا تخفیف حکم اعدام، مخالف با رفتار یا مجازات غیرانسانی یا تحقیرآمیز با مجرمین و دستگیری یا بازداشت خودسرانه می‌باشد و تنها دلایل قانونی را به محدود کردن آزادی افراد مجاز می‌داند. قانون اساسی تونس بر حفظ حرمت فرد زندانی تاکید کرده لکن گزارش‌های بین‌المللی از

۱. برای آگاهی بیشتر از آمار در زمینه حقوق بشر در مراکش تا پایان سال ۲۰۲۰، به آدرس ذیل مراجعه نمایید.

<https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/10/MOROCCO-2020-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>

برای آگاهی بیشتر از آمار در زمینه حقوق بشر در تونس تا پایان سال ۲۰۲۰، به آدرس ذیل مراجعه نمایید

<https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/10/TUNISIA-2020-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>

خشونت و شکنجه در زندان‌های این کشور خبر می‌دهند. قانون اساسی مراکش مجازات یا زندانی شدن افراد در محدوده قانون را مجاز و بر ضمانت دسترسی به عدالت برای همه افراد در جهت دفاع از حقوق و منافع خود که توسط قانون حمایت می‌شود، تاکید دارد. لکن گزارشات بین‌المللی نشان‌دهنده حبس طولانی مدت و تحت شکنجه بودن زندانیان در دوران حبس می‌باشد. این در حالیست که هر دو کشور به کنوانسیون سازمان ملل متحد علیه شکنجه نیز ملحق شده‌اند (UNNews, 2012: para.1).

نتیجه‌گیری

مطالعه تطبیقی تعهدات دو کشور مسلمان تونس و مراکش، اعضای میثاق حقوق مدنی و سیاسی نسبت به موازین این سند مهم حقوق بشر بین‌المللی بر مبنای متون قانون اساسی و دیگر قوانین، واقعیات در دو جامعه، برخی پژوهش‌های انجام شده، اسناد کمیته حقوق بشر، گزارشات ادواری کمیته، نظرات گزارشگران ویژه موضوعی و گزارشات سازمان‌های غیردولتی حقوق بشر در این پژوهش انجام شد. با عنایت به داده‌ها، فرضیه این مقاله مبنی بر فاصله این دو کشور مسلمان با انجام تعهدات خود بر اساس میثاق اثبات گردید. داده‌ها حکایت از آن دارد که هر دو کشور با وجود پذیرش بدون حق شرط میثاق، به دلایلی از قبیل دلایل سیاسی و به‌منظور حفظ قدرت با انجام تعهدات خود نسبت به میثاق، محدودیت و فاصله دارند.

در حالیکه در هر دو کشور اقداماتی در جهت ترویج و حمایت از حقوق بشر از طریق قانونگذاری توسط دولت صورت گرفته‌است، لکن در عمل در هر چهار مولفه انتخابی، حقوق زنان، حق آزادی دین و مذهب، حق آزادی بیان و حقوق متهم و مجرم، تعهدات نسبت به میثاق در عین تفاوت قانونی شرایط اجرا را ندارد.

تاثیر ملاحظات سیاسی بر اجرای تعهدات بر طبق میثاق در چهار مولفه مورد بررسی این مطالعه مشاهده می‌گردد. در زمینه حقوق زنان که یکی از مهمترین مولفه‌ها در زمینه حمایت از حقوق بشر است و هر دو کشور عضو کنوانسیون رفع تبعیض همه‌جانبه نسبت به زنان نیز هستند، علاوه بر موازین شریعت اسلامی، عرف حاکم بر جامعه و دلایل فرهنگی نیز باعث گردیده که رعایت تمهیدات میثاق در مرتبه پایین‌تر قرار گیرد.

در زمینه آزادی دین و مذهب، در تونس آزادی بطور کلی پذیرفته شده که منطبق بر میثاق است، ولیکن زندگی افرادی که این اقدام را انجام داده‌اند، به دلیل تسلط ارزش‌های اسلامی در جامعه، از شرایط عادی برخوردار نیست. در قانون اساسی مراکش بطور کلی تغییر دین از اسلام به دین دیگری ممنوعیت دارد. بنابراین در تفارق با تمهیدات میثاق است.

در رابطه با رعایت حق آزادی بیان در تونس، رعایت مصالح و اصول انقلاب و منافع عمومی و در مراکش، رعایت نظم عمومی، تمامیت ارضی، شریعت اسلامی و مقام سلطنت محدودیت ایجاد می‌شود که در تفارق با تمهید میثاق در این زمینه می‌باشد.

در مبحث حقوق متهم و مجرم، گزارشات متعدد بین‌المللی که در مورد عدم رعایت حقوق این افراد از جمله آزار، شکنجه و حبس‌های طولانی، مبین عدم رعایت موازین میثاق حقوق مدنی

سیاسی می‌باشد. این امر مانند حق آزادی بیان، بیشتر از آن‌که به زمینه‌های فرهنگی و اسلامی ربط داشته باشد، معلول ملاحظات سیاسی و مسأله حفظ قدرت است.

در حالی که انجام تعهدات نسبت به یک سند بین‌المللی حقوق بشر کم‌وبیش در همه کشورهای عضو آن با چالش‌هایی روبروست، لکن به نظرمی‌رسد که در این دو کشور دلایلی که مطرح شد موجب ایجاد محدودیت برای انجام آن نسبت به میثاق است. در پاسخ به سؤال اصلی مقاله، با توجه به مطالعه انجام شده باید بیان کرد که تعهدات حقوق بشری بین‌المللی علی‌رغم اهمیت آن‌ها نسبت به ایجاد تغییرات در بنیان‌های اعتقادی جامعه از ظرفیت بالایی برخوردار نیستند. باید به اعمال این محدودیت‌ها از منظر سیاسی این‌گونه توجه کرد که در تونس رژیم جهت بقای خود و در مراکش نیز جهت حفظ تفوق نهاد سلطنت این محدودیت‌ها اعمال می‌گردد.

در تحلیل نهایی نسبت به اجرای تعهدات اسناد بین‌المللی، مورد میثاق حقوق مدنی سیاسی باید به این نکته مهم اشاره کرد که صرف نظر از مقررات مندرج در آن‌ها و قوانین داخلی، علاوه بر فرهنگ عمومی جامعه، می‌باید به بعد درونی کردن ارزش‌ها و موازین حقوق بشر توسط مردم اشاره کرد، به ویژه در کشورهای مسلمان که ارزش‌های اسلامی طی قرن‌ها توسط مردم و در نسل‌های مختلف درونی شده‌است. بسیاری از زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی در طول قرن‌ها مورد احترام جامعه بوده و انجام تغییرات به آسانی نه ممکن و نه لازم است. در اکثریت کشورهای در حال توسعه و به ویژه کشورهای مسلمان، به حقوق بشر به عنوان یک ابزار امپریالیستی و وارداتی نگریسته می‌شود که صرف الحاق کشورها به دلایل متعدد به اسناد بین‌المللی، موجب تغییر نگرش در سطوح مختلف اجتماعی نمی‌شود و این مهم در جهت حفظ منابع حاکمیت به کار برده می‌شود.

منابع فارسی

۱. امیدی، ج. (۱۳۹۷). قانونگذاری اسلامی و مسئله تنوع مذاهب فقهی، نقدی بر قانون اساسی و قانون مجازات جمهوری اسلامی ایران. مجموعه مقالات همایش بین‌المللی تحولات حقوق کیفری کشورهای اسلامی. ۲۳۶-۲۶۶
۲. مصفا، ن. زرگری، ه. (۱۳۹۳). اسناد بین‌المللی حقوق بشری: پذیرش و عدم اجرا در آفریقا. سیاست جهانی، ۳ (۲)، ۱۲۷-۱۰۰.

English References

1. Allain, J. O'Shea, A. (2002). African Disunity: Comparing Human Rights Law and Practice of North and South African States. *Human Rights Quarterly*, Vol 24 (1), 86-125. DOI: 10.1353/hrq.2002.0002.
2. Amnesty International, (2014). Tunisia promises better protection for womens rights. November 27, at: <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2014/11/tunisia-promises-better-protection-for-womens-rights/>
3. Amnesty International., (2020). Tunisia: Presidential statement in favour of death

- penalty is shocking. September 29, at: <https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2020/09/tunisia-presidential-statement-in-favour-of-death-penalty-is-shocking>
4. Amnesty Internationalb., (2020). Morocco/Western Sahara: Crackdown against activist for criticizing the King, public institutions and officials. February 11, at: <https://www.amnesty.org/en/latest/new /2020/02/morocco-western-sahara-crackdown-against-activists-for-criticizing-the-king-public-institutions-and-officials>
 5. Booley, A. (2019). THE STATE, FAMILY LAW AND WOMEN IN THE MIDDLE EASTERN AND NORTH AFRICAN REGION (MENA REGION): A COMPARATIVE SURVEY OF THE CURRENT REFORMS IN MOROCCO AND TUNISIA. *Jurnal Syariah*, Vol 27 (3), 505-546. DOI: 10.22452/js.vol27no3.5.
 6. Constitute Projecta., (2023). Tunisia 2014. at: https://www.constituteproject.org/constitution/Tunisia_2014
 7. Constitute Projectb., (2023). Morocco. at: <https://www.constituteproject.org/countries/Africa/Morocco>
 8. CountryMeters, (2023). Tunisia Population . at: <https://countrymeters.info/en/Tunisia>
 9. Dalmasso, E. Cavatorta, F. (2010). Reforming the Family Code in Tunisia and Morocco – the Struggle between Religion, Globalisation and Democracy. *Totalitarian Movements and Political Religions*. Vol. 11 (2), 213-228. DOI: 10.1080/14690764.2010.511462.
 10. DataReportal, (2023). DIGITAL 2023: MOROCCO. at: <https://datareportal.com/reports/digital-2023-morocco>
 11. ElHaitami, M. (2016). Islamist Feminism in Morocco: (Re)defining the Political Sphere. *A Journal of Women Studies*, Vol. 37 (3), 74-91. DOI: 10.5250/fronjwomestud.37.3.0074.
 12. Elliott, K. Z. (2014). Morocco and Its Women's Rights Struggle: A Failure to Live Up to Its Progressive Image. *Journal of Middle East Women's Studies*, Vol 10 (2), 1-30. DOI: 10.2979/jmiddeastwomstud.10.2.1.
 13. European Court for Law and Justice, (2021). Morocco: The Christian Community's Appeal to King Mohamad VI to Respect Freedom of Worship and Conscience. at: <https://eclj.org/religious-freedom/un/maroc--lappel-de-la-communaute-chretienne-au-roi-mohamad-vi-pour-faire-respecter-la-liberte-de-culte-et-de-conscience>
 14. Fahmi, G. (2019). Country report : Tunisia. at: https://www.academia.edu/101484695/Country_report_Tunisia
 15. Fassatoui. (2016). Women's rights in Tunisia. C·A·Perspectives on Tunisia, at: <https://www.cap-lmu.de/download/2016/CAPerspectives-Tunisia-2016-01.pdf?m=1509271570&>
 16. Gomez, A. (2020). The New Arab Bills of Rights: a Study on the. *Global journal of*

- comparative law*, Vol 9 (1), 48-86. DOI: 10.1163/2211906X-00901003.
17. Hanafi, L. Hites, D. (2017). Women's rights in Morocco: Balancing domestic and international law. October 12, at: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/women-s-rights-in-morocco-balancing-domestic-and-international-law>
 18. Human Rights Council, (2019). Report of the Special Rapporteur on freedom of religion and belief. October 3, at: <https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/ahrc4058add1-visit-tunisia-report-special-rapporteur-freedom-religion-or>
 19. Human Rights Watch, (2020). Human Rights Watch Submission to the Committee on the Elimination of Discrimination against Women on Morocco. at: <https://www.hrw.org/news/2020/10/21/human-rights-watch-submission-committee-elimination-discrimination-against-women>
 20. Human Rights Watch, (2021). Morocco and Western Sahara. at: <https://www.hrw.org/world-report/2021/country-chapters/morocco/western-sahara>
 21. Human Rights Watch, (2022). World Report 2022: Morocco and Western Sahara. at: <https://www.hrw.org/world-report/2022/country-chapters/morocco-and-western-sahara>
 22. Kartchener, B. (2022). Law and Religion in Morocco. at: <https://www.iclrs.org/blurp/morocco-country-info>
 23. Madani, M. Maghraoui, D. Zerhouni, S. (2012). The 2011 Moroccan Constitution: A Critical Analysis. at: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/the-2011-moroccan-constitution-critical-analysis.pdf>
 24. Mena Rights Group, (2023). Universal Periodic Review of Morocco: An opportunity for the authorities to address the ongoing rollback on human rights? April 10, at: <https://menarights.org/en/articles/universal-periodic-review-morocco-opportunity-authorities-address-ongoing-rollback-human>
 25. Mohebi Zanganeh, P. Ghaffari, A. (2019). The Impact of the European Union Neighborhood and UN Human Rights Policies on the Human Rights situation in Tunisia, 2011-2020. *Iranian Review for UN Studies*. Vol 2 (2), 71-87. DOI: 10.22034/iruns.2019.121931.
 26. OHCHR. (2018). Preliminary findings of the visit to Tunisia by the UN Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief. April 19, at: <https://www.ohchr.org/en/statements/2018/04/preliminary-findings-visit-tunisia-un-special-rapporteur-freedom-religion-or>
 27. OHCHR. (2020). Concluding observations on the sixth periodic report of Tunisia. April 24, at: <https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/ccprctunco6->

- human-rights-committee-concluding-observations-sixth
28. OHCHRa. (2023). International Covenant on Civil and Political Rights. December 16, at: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
 29. OHCHRb. (2023). Ratification Status for Morocco. at: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=117&Lang=EN
 30. OHCHRc. (2023). Ratification Status for Tunisia. at: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=178&Lang=EN
 31. Ouanada, H. (2020). Women's Rights, Democracy and Citizenship in Tunisia. In: Akkari, A., Maleq, K. (eds) Global Citizenship Education. Springer, Cham. 125-136. DOI: 10.1007/978-3-030-44617-8_10
 32. Rosenzweig, O. (2023). The Current Reality of Post-Arab Spring Constitutional Reforms in Morocco and Tunisia. December 29, at: <https://cornellilj.org/2023/12/29/the-current-reality-of-post-arab-spring-constitutional-reforms-in-morocco-and-tunisia/>
 33. Shalaby, M. Bergh, S. (202). Power to the People? The Right to Information Law in Morocco. September 30, at: <https://carnegieendowment.org/sada/2020/10/power-to-the-people-the-right-to-information-law-in-morocco?>
 34. UN. (2021). Morocco: UN human rights expert decries “clampdown” on human rights defenders. July 01, at: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2021/07/morocco-un-human-rights-expert-decries-clampdown-human-rights-defenders>
 35. UNa., (2023). Glossary of terms relating to Treaty actions. at: https://treaties.un.org/pages/overview.aspx?path=overview/glossary/page1_en.xml
 36. UNb., (2023). Universal Declaration of Human Rights. at: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
 37. UN Human Rights Committee (2020). Human Rights Committee asks Tunisia about state of emergency and torture, urges human rights protection in counter-terrorism. March 04, at: <https://www.ohchr.org/en/statements/2020/03/human-rights-committee-asks-tunisia-about-state-emergency-and-torture-urges>
 38. United Nations Treaty Collections, (2005). Vienna Convention on the Law of Treaties. at: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXIII-1&chapter=23&Temp=mtdsg3&clang=_en
 39. UN News, (2012). Morocco must do more to eradicate torture, says UN rights expert. September 24, at: <https://news.un.org/en/story/2012/09/420382>

40. Venice Commission, (2014). EUROPEAN COMMISSION FOR DEMOCRACY THROUGH LAW. at: https://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=01_Presentation
41. Yale Mcmillian Center (2009). Democracy, Islam, and Women's Rights in Morocco. at: <https://newsletter.macmillan.yale.edu/newsletter/fall-2009/democracy-islam-and-womens-rights-morocco>

Translated References to English

1. Allain, J. O'Shea, A. (2002). African Disunity: Comparing Human Rights Law and Practice of North and South African States. *Human Rights Quarterly*, Vol 24 (1), 86-125. DOI: 10.1353/hrq.2002.0002.
2. Amnesty International, (2014). Tunisia promises better protection for womens rights. November 27, at: <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2014/11/tunisia-promises-better-protection-for-womens-rights/>
3. Amnesty International., (2020). Tunisia: Presidential statement in favour of death penalty is shocking. September 29, at: <https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2020/09/tunisia-presidential-statement-in-favour-of-death-penalty-is-shocking>
4. Amnesty Internationalb., (2020). Morocco/Western Sahara: Crackdown against activist for criticizing the King, public institutions and officials. February 11, at : <https://www.amnesty.org/en/latest/new /2020/02/morocco-western-sahara-crackdown-against-activists-for-criticizing-the-king-public-institutions-and-officials>
5. Booley, A. (2019). THE STATE, FAMILY LAW AND WOMEN IN THE MIDDLE EASTERN AND NORTH AFRICAN REGION (MENA REGION): A COMPARATIVE SURVEY OF THE CURRENT REFORMS IN MOROCCO AND TUNISIA. *Jurnal Syariah*, Vol 3 (2019), 505-546 .DOI: 10.22452/js.vol27no3.5.
6. Constitute Projecta., (2023). Tunisia 2014. at: https://www.constituteproject.org/constitution/Tunisia_2014
7. Constitute Projectb., (2023). Morocco. at: <https://www.constituteproject.org/countries/Africa/Morocco>
8. CountryMeters, (2023). Tunisia Population . at: <https://countrymeters.info/en/Tunisia>
9. Dalmasso, E. Cavatorta, F. (2010). Reforming the Family Code in Tunisia and Morocco – the Struggle between Religion, Globalisation and Democracy. *Totalitarian Movements and Political Religions*. Vol. 11 (2), 505-546. DOI: 10.1080/14690764.2010.511462. 213–228.
10. DataReportal, (2023). DIGITAL 2023: MOROCCO. at:

- <https://datareportal.com/reports/digital-2023-morocco>
11. ElHaitami, M. (2016). Islamism Feminism in Morocco: (Re)defining the Political Sphere. *A Journal of Women Studies*, Vol 37 (3), 74-91. DOI: 10.5250/fronjwomestud.37.3.0074.
 12. Elliott, K. Z. (2014). Morocco and Its Women's Rights Struggle: A Failure to Live Up to Its Progressive Image. *Journal of Middle East Women's Studies*, Vol 10 (2), 1-30. DOI: 10.2979/jmiddeastwomstud.10.2.1.
 13. European Court for Law and Justice, (2021). Morocco: The Christian Community's Appeal to King Mohamad VI to Respect Freedom of Worship and Conscience. at: <https://eclj.org/religious-freedom/un/maroc--lappel-de-la-communaute-chretienne-au-roi-mohamad-vi-pour-faire-respecter-la-liberte-de-culte-et-de-conscience>
 14. Fahmi, G. (2019). Country report : Tunisia. at: https://www.academia.edu/101484695/Country_report_Tunisia
 15. Fassatoui. (2016). Women's rights in Tunisia. C-A-Perspectives on Tunisia, at: <https://www.cap-lmu.de/download/2016/CAPerspectives-Tunisia-2016-01.pdf?m=1509271570&>
 16. Gomez, A. (2020). The New Arab Bills of Rights: a Study on the. *global journal of comparative law*, Vol 9 (1), 49-86. DOI: 10.1163/2211906X-00901003.
 17. Hanafi, L. Hites, D. (2017). Women's rights in Morocco: Balancing domestic and international law. October 12, at: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/women-s-rights-in-morocco-balancing-domestic-and-international-law>
 18. Human Rights Council, (2019). Report of the Special Rapporteur on freedom of religion and belief. October 3, at: <https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/ahrc4058add1-visit-tunisia-report-special-rapporteur-freedom-religion-or>
 19. Human Rights Watch, (2020). Human Rights Watch Submission to the Committee on the Elimination of Discrimination against Women on Morocco. at: <https://www.hrw.org/news/2020/10/21/human-rights-watch-submission-committee-elimination-discrimination-against-women>
 20. Human Rights Watch, (2021). Morocco and Western Sahara. at: <https://www.hrw.org/world-report/2021/country-chapters/morocco/western-sahara>
 21. Human Rights Watch, (2022). World Report 2022: Morocco and Western Sahara. at: <https://www.hrw.org/world-report/2022/country-chapters/morocco-and-western-sahara>
 22. Kartchener, B. (2022). Law and Religion in Morocco. at: <https://www.iclrs.org/blurp/morocco-country-info>
 23. Madani, M. Maghraoui, D. Zerhouni, S. (2012). The 2011 Moroccan Constitution: A

- Critical Analysis. at: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/the-2011-moroccan-constitution-critical-analysis.pdf>
24. Mena Rights Group, (2023). Universal Periodic Review of Morocco: An opportunity for the authorities to address the ongoing rollback on human rights? April 10, at: <https://menarights.org/en/articles/universal-periodic-review-morocco-opportunity-authorities-address-ongoing-rollback-human>
 25. Mohebi Zanganeh, P. Ghaffari, A. (2019). The Impact of the European Union Neighborhood and UN Human Rights Policies on the Human Rights situation in Tunisia, 2011-2020. *Iranian Review for UN Studies*. Vol 2 (2), 71-87. DOI: 10.22034/iruns.2019.121931.
 26. Mosafa, N., & Zargari, H., (2). International Instrument of Human Rights: Compliance and Non Fulfillment in Africa. *World Politics* 3(2), 100-121 **(In Persian)**
 27. OHCHR. (2018). Preliminary findings of the visit to Tunisia by the UN Special Rapporteur on Freedom of Religion or Belief. April 19, at: <https://www.ohchr.org/en/statements/2018/04/preliminary-findings-visit-tunisia-un-special-rapporteur-freedom-religion-or>
 28. OHCHR. (2020). Concluding observations on the sixth periodic report of Tunisia. April 24, at: <https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/ccprtunco6-human-rights-committee-concluding-observations-sixth>
 29. OHCHRa. (2023). International Covenant on Civil and Political Rights. December 16, at: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
 30. OHCHRb. (2023). Ratification Status for Morocco. at: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=117&Lang=EN
 31. OHCHRc. (2023). Ratification Status for Tunisia. at: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=178&Lang=EN
 32. Omid, J., (2019). Islamic legislation and the issue of the diversity of jurisprudence, a critique of Iran's Constitution and Islamic Penal Cod. Developments of criminal law in Islamic countries. Edited by Mahmoudi, F. & Jamshidi, G., Tehran: *Mizan Publications*, 236-266 **(In Persian)**
 33. Ouanada, H. (2020). Women's Rights, Democracy and Citizenship in Tunisia. *Global Citizenship Education*. Springer. 125-136.
 34. Ouanada, H. (2020). Women's Rights, Democracy and Citizenship in Tunisia. In:

- Akkari, A., Maleq, K. (eds) *Global Citizenship Education*. Springer, Cham. 125-136.
DOI: 10.1007/978-3-030-44617-8_10
35. Rosenzweig, O. (2023). The Current Reality of Post-Arab Spring Constitutional Reforms in Morocco and Tunisia. December 29, at: <https://cornellilj.org/2023/12/29/the-current-reality-of-post-arab-spring-constitutional-reforms-in-morocco-and-tunisia/>
 36. Shalaby, M. Bergh, S. (202). Power to the People? The Right to Information Law in Morocco. September 30, at: <https://carnegieendowment.org/sada/2020/10/power-to-the-people-the-right-to-information-law-in-morocco?>
 37. UN. (2021). Morocco: UN human rights expert decries “clampdown” on human rights defenders. July 01, at: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2021/07/morocco-un-human-rights-expert-decries-clampdown-human-rights-defenders>
 38. UNa., (2023). Glossary of terms relating to Treaty actions. at: https://treaties.un.org/pages/overview.aspx?path=overview/glossary/page1_en.xml
 39. UNb., (2023). Universal Declaration of Human Rights. at: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
 40. United Nations Treaty Collections, (2005). Vienna Convention on the Law of Treaties. at: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXIII-1&chapter=23&Temp=mtdsg3&clang=_en
 41. UN Human Rights Committee (2020). Human Rights Committee asks Tunisia about state of emergency and torture, urges human rights protection in counter-terrorism. March 04, at: <https://www.ohchr.org/en/statements/2020/03/human-rights-committee-asks-tunisia-about-state-emergency-and-torture-urges>
 42. UN News, (2012). Morocco must do more to eradicate torture, says UN rights expert. September 24, at: <https://news.un.org/en/story/2012/09/420382>
 43. Venice Commission, (2014). EUROPEAN COMMISSION FOR DEMOCRACY THROUGH LAW. at: https://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=01_Presentation
 44. Yale Mcmillian Center (2009). Democracy, Islam, and Women’s Rights in Morocco. at: <https://newsletter.macmillan.yale.edu/newsletter/fall-2009/democracy-islam-and-womens-rights-morocco>

